

MAHAC

PLANTAS:

6270-73 6/95 2/96

4. 10. 1998. 10. 1998.

МАНАС

Қирғиз халқ эпоси

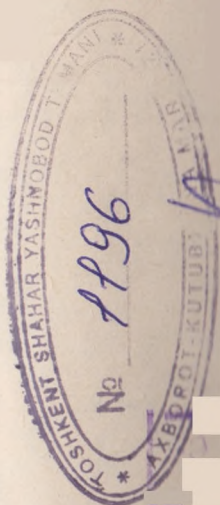
82. 512. 154
M24

МАНАС

Қирғиз халқ эпоси.
II китоб

man

Тошкент
Фафур Гулом номидаги Адабиёт.
ва санъат ва **ТОШКЕНТ**
1987

СОҒИМБОИ ҶУРОЗБЕК ўғли
варианти буйича

Қирғизчадан
СУЛТОН АҚБАРИЙ
таржимаси

Манас: Қирғиз халқ эпоси: [II китоб] С. Ҷуразбек ўғли варианти буйича; Қирғ. С. Акбарий тарж.; Кириш сўзи Ч. Айтматовники].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.— 200 б.

«Манас»нинг биринчи китоби устоз Миртемир томонидан таржима қилиниб, 1964 йили нашр этилган эди.

Эпоснинг қўлингиздаги иккинчи китоби таржимаси Султон Акбарий қаламига мансубдир.

Асар юксак гуманизм руҳи билан суғорилган бўлиб, қирғиз халқи ҳаёти, тарихида кечган воқеалар, элатларнинг яшаш тарзи билан таништиради. Ундаги бетакрор қаҳрамонлар образи шиддаткорлиги, хотин-қизлар жасорати кишини ҳайратда қолдиради.

Манас: Киргизский народный эпос. Кн. 2.

ББК 82.3Кп—6

С $\frac{4702280100-30}{М 352(04)-87}$ —139—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

Улкан шоир, таржимон Миртемир
оғанинг ёрқин хотирасига бағиш-
лайман.

Таржимон

БУЮК ЧЎККИ

Қирғизлар Марказий Осиёдаги энг қадимий халқлардан бири эканлиги тарихдан аён. Ўсиш ва юксалиш жараёнида олсис, мураккаб йўлни босиб ўтган элимиз эпик маданиятнинг юксак намуналарини яратди. Бошқа қардош халқлар ўз тарихини, адабиёти, санъати ва архитектурасини ёзма адабиётлар орқали қолдирган бўлса, қирғизлар тарихий воқеаларни оғзаки эпик дostonларда асрлардан-асрларга сақлаб келди.

Тил ҳамда эпосларни ўрганиш бўйича йирик мутахассислардан бири, ўтган асрда яшаган атоқли немис филологи Якоб Гримм: «Бизнинг тилимиз — бу бизнинг тарихимиздир» деб бежиз айтмаган. Шунга кўра миллий тилимиз ва эпик дostonларимиз бизнинг тарихимиз деб айтишга тула ҳақимиз бор. Бу ўз навбатида турли типдаги, ранг-баранг йўналишдаги оғзаки асарларни яратишга туртки бўлди. Масалан, «кичик» эпослардан аталмиш инсоннинг куч-қудрати, табиатнинг сеҳри ҳақидаги «Эртўштук», олам ва одам тўғрисидаги «Қожожаш», социал ҳаёт ифода этилган «Кедейхон», ишқ-муҳаббатга бағишланган «Ўлжабой билан Қишимжон» каби қатор халқ дostonларини биз шартли равишда «Манас»га қиёсан «кичик» эпослар деймиз.

«Манас» эпоси юксак гуманизм руҳи билан суғорилган. Бундай қараганда парадоксал, эҳтимол туюлган бу мулоҳаза асослидир. Сабаби, эпос бошидан охирига қадар жангу жадаллар негизига қурилган. Манаснинг бутун умри урушда ўтади. У севимли ёри Хоникейнинг қаршиликларига қарамай ўз юртининг озодлиги учун курашиб жангда ҳалок бўлади. Эпос ўзининг ана шундай фожеавий якунига қарамай, инсонни ардоқлаш, меҳр-муҳаббатни улуғлаш ва имонни мустаҳкам сақлашни ўргатувчи жаҳондаги геннал асарлар қаторига киради.

Эпосда айниқса хотин-қизлар образи шу қадар маҳорат билан берилганки, ўқиб лол қоласан. Буюк боболаримиз хотин кишига нисбатан ҳамиша яхши муомалада бўлганлар, уларни биринчи навбатда меҳрибон она, доно маслаҳатгуй, садоқатли ёр, хонадонимизнинг қут ва баракаси деб билганлар. Буни Хоникей мисолида яққол кўришимиз мумкин. Мен ёзувчи сифатида шуни қайд этмоқчиманки, жангчиларнинг тулпорлари, қурол-яроғлари, кийим-кечаклари обдан қойиллатиб тасвирланишидан ташқари асрда иштирок этувчи хотин-қизларнинг ҳусни-малоҳатидан ташқари уларнинг хизмати, тўқиган гиламлари, пазандалиги тугал акс этирилган.

Улуғ манасчи Саёқбой Қоралаевнинг асарни ёддан айтганини бир неча бор кўриб қойил қолганман. С. Қоралвев қаҳрамонларнинг ҳолатига тез кира оладиган машҳур оқинларимиздан эди. У

эпосни айтган кезде кўз ўнгингдан Манаснинг барча жўралари, Хоникей қандай қилиб Тойтўриқни миниб чопиши, Алмамбетнинг армони, Бақай оқсоқолдан тортиб Қўнғурбойгача барчаси кинодагидек бирма-бир ўтади.

Вақт тақозоси билан қирғиз китобхонлари яна бир улугъ манасчи Соғимбой Ўрозбек варианты билан нашр этилган кўп томликни ўқимоқдалар. С. Ўрозбек С. Қоралаевдан аввалроқ яшаган. Қирғизистон Фанлар академиясининг Манас сектори ходимлари 1920 йилларда Соғимбой Ўрозбекнинг оғзидан «Манас»ни тўла ёзиб олишган бўлиб, эндиликда ана шу ўлмас асар бешта улкан китобга жамланди.

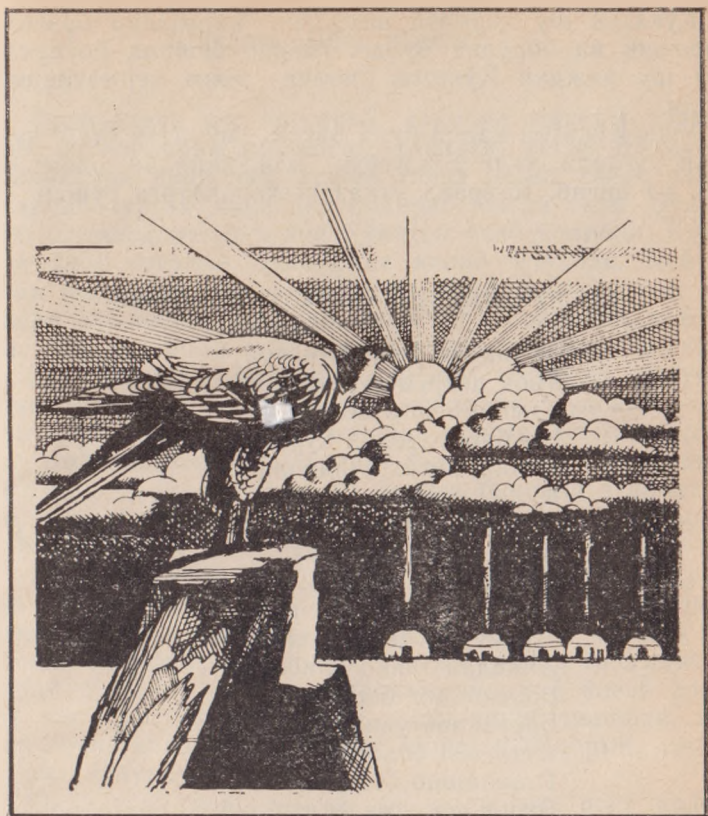
Мазкур монументал эпос ўта мураккаб ва буюқдир. Ҳозирги замоннинг билимдон китобхони эса «Манас»га ижодий ёндошиб ўқимоғи зарур.

Қисқаси, «Манас» биргина қирғиз халқининг мероси бўлиб қолмай, у эпик асарларимизнинг чуққиси — байроғидир. Ундаги бетакрор ўхшатишлар, фалсафий мушоҳадалар, ибратли сўзлар, элатларнинг яшаш тарзи, оилавий ҳаёти, қирғинбаротлар инсоният бошига қандай касофатларни олиб келиши шу қадар маҳорат билан баён этилганини ўқиб, халқ даҳосига тасанно айтасан.

«Манас» эпоси реал ҳаёт, тарихий воқеалар замирига (қирғиз элининг тақдири билан бевосита боғлиқ) асосланиб яратилган. Чуқур гуманизм билан суғорилган бу асарни қаҳрамонлик эпоси десак янглишмаймиз. Зотан, боболаримизнинг ана шу буюк мероси фақат Улугъ Октябрнинг шарофати туфайлигина ўзининг иккинчи умрини — босма сўзда яшаш ҳуқуқини олиб, жаҳон маданиятининг олтин хазинасига бебаҳо дурдона бўлиб қўшилди.

Халқимизнинг бу улкан маданий мероси ўзбек элининг ардоқли фарзанди, бетакрор шоир, етук манасшунос устоз Миртемир томонидан таржима қилиниб, 1964 йили биринчи китоби нашр этилган эди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ҳамда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти бу ташаббусни давом эттириб, «Манас»нинг иккинчи китобини босишга киришганлиги диққатга сазовордир. Вақти келиб, эпоснинг Семетей, Сейтек ҳақидаги қолган қисмлари ҳам таржима этилиб, ўзбек китобхонларининг жовонларидан муносиб ўрин олишига ишончимиз комил.

Чингиз Айтматов,
*Ленин мукофоти лауреати,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони,
академик.*

І БҰЛИМ

КҰКАТОЙ МАЪРАҚАСИ

МАЪРАҚАГА ТАЙЕРГАРЛИК

Тошкентнинг берги ёғида, Чирчиқ тоғида тургувчи қирғизлар ичида Кукатой деган таниғлик қария булар эди. Манас лашкари билан Олтойдан келиб, ота-бобо юрти — Олатовни муғул, қалмоқ ва қорахитойлар панжасидан бушата бошлаганида, Кукатой ўз қўшини билан Манасга мададчи бўлиб, ёвни енгилда кўп иш кўрсатган эди.

Кўкатой шу хизмати важдан қирғизлар орасида таниғлиқ ва обрўлик бўлди. Манас бошлиқ ботирлар ҳам шу ваядан Кўкатой чолни доим ҳурматлашиб келди.

Ўша Кўкатой қария куни битиб, муҳлати етиб, дунёдан ўтганда, ўғли Бўкмурун олис-яқиндан одам айтиб, эл йиғиб, маърака ўтказиш ҳаракатига тушди.

БЎКМУРУННИНГ МАЪРАКАГА УРИНИШИ

Жанадил ўғли Кўкатой
Узоқ даврон сурганмиш,
Етмиш бешга келгунча
На бир фарзанд кўрганмиш,
Етмиш йигит йўлдоши,
Қулон отиб, ов қувлаб,
Зўр шикорга борибди.
Дунё кезиб юрганда,
Ғойиб эран белида,
Қайноқ сўнгсиз чўлида
Бўкмурун деган болани
Даладан топиб олибди.
Боласининг бошига
Баргаклаб укпар тақибди.
Етти аёл болани
Етаклашиб боқибди.
Биров қасдлик қилар деб,
Ухласа қоровул тураркан.
Омон чиқса ўша тун,
Олти така, тўрт улоқ
Садақага бераркан.
Аста-секин чўнг бўлиб,
Чол иши ҳам ўнг бўлиб,
Кўкатой ўғли Бўкмурун
Ўн иккига келганда,
Ёниб турган чўқ чиқиб,
Оламда тенги йўқ чиқиб,
Уринмоққа тов топмай,
Урушмоққа ёв топмай,
Сорбонни саватганмиш,
Қарвонни қаматганмиш.
Йилқининг қисир тойин еб,
Эчкининг тўнг мойин еб,

Қутурди чоғи Бўкмурун,
Шўхлигини бир кўринг!¹

Уркачларга юк орттириб, арқонин маҳкам торттириб, оч норларни ғалтайтиб, тийиқсиз ўсган Бўкмурун Маникерни минволиб, дунёга ғалва солиб, совуқ елдай сидириб турган экан, қиз қидириб юрган экан. Бўкмурун шаталоқ отганда хон Кўкатой ўлиб қолибди, Кўкатой ўлиб ётганда Бўкмуруни келиб қолибди. Ҳайрон отам ўлди деб, уввос-чуввос бақириб, халойиқнинг барисин аза ошига чақириб, сара отни бойлатиб, ҳаммани дувиллатибди, бўталарин чувиллатибди. Бўзқаймални сўйдириб, бияларни қириб уйдириб, қулунин етим қўйдириб, полвонларни тўйдириб, худойига тўқсон сур² бойлатибди, отасининг суягин олтмиш алпга ювғизиб жойлатибди. Жаназа ўқитиб, жон отам миниб юрсин деб, қилдай қора от ўрнига буроқни эгарлатибди, кенг Тошкентнинг қирғизин вой отамлаб жигарлатибди.

Қари Кўкатой ўлганин элу юртга билғизиб, Кўканинг хотинига мунғайтиб қора кийғизиб, «Отажоним дунёдан ўтгач, ошни қандай бераман, отни қандай чопаман? Гапни ўртага солиб, қандай тадбир топаман!»—дебди. Қалмоқ, қирғиз демасдан, айирмай йиғиб олибди, энг яқин кўрган манас эсдан чиқиб қолибди. Кўкатойнинг қора ошига Манас келмаса бўлурми, ошдан кўнгил тўлурми!

Оққуласин даст миниб, оқ қалпоғин рост кийиб, арслон Манас қўлига оқпўлатни олибди, Бўкмурунни чопаман деганда доно Бақай кўкёлинг ўртага тушиб қолибди. «Кўкатой ўғли Бўкмурун сидирға ола тов эмас, салмоқлашар ёв эмас, етимни чопган бўлмас, чопганнинг иши ўнгмас!» деб, ойкўл тўра Манасни инсоф йўлига солибди.

Хон Кўкатой ўлганда, халқ ёпишиб кўмганда азадорлар ичида оқ соқолин чайнаган, ақлининг туби қайнаган мотамсаро Қўшой ҳам бор эди. Бўкмурун унинг кенгаши, маслаҳатига зор эди.

«Оға Қўшой, уқ,—дебди,—қўй ичида қўзғолмас табаррук бир серка бор, отадан қолган ёлғиз, ўз эркича эрка бор. Не қилса экан энди, ярашиқли бўйи бор, ўзининг қора бошини совринга қўйиш ўйи бор».

¹ Шу ергача Миртемир таржимаси (шоир архивидан).

² С у р — от.

Ушанда эр Қўшой нетибди, урнидан ирғиб кетибди: «Болам-ов,— дебди,— ош берган киши гуноҳкор, бўйни эгик — хам бўлар, бизнинг қирғиз кам бўлар. Қўкатойга ош берсанг, жарчи юбор Таласга, хабар бергин қулу-ним, қора кўкёл Манасга! Бўкмурун, бир ўйлаб кўр, бел боғлаган бел ўша, Қўкатойга ош берсанг, белингга қувват эл ўша! Манасга хабар бермасанг, хитой, қалмоқ, манжу тўзмасми, тўрингда қудуқ қазмасми! Молга нйган боласан, гапимни танингга оласан, ошга айтма ҳаммани, бир балога қоласан. Қора хитой кўп, манжу ош ейдиган эл эмас, ўшаларга тенг бўлиб, ара-лашар сен эмас! Қўкатойнинг ўлган хабари хон Қўн-ғурбойга етмасин, қоплон Манас бўлмаса, қалин юр-тингни тағин кунпаякун қилиб кетмасин!»

Қўшойнинг гапи ёқмабди, Бўкмурун қулоғига зирак қилиб тақмабди: «Қўшой оға, гапим уқ, мол-мул-кин ҳисоби йўқ, Қўкатойдан қолган дунё кўп, ғазнани энди очаман, халойиққа ҳаммасин битта қўймай соча-ман. Бугун чопаман Гўр пойга, эртан қиламан зўр пойга. Айрилиб қолган ўлар, расми қанақа бўлар, ошин қандай берамиз, отин қандай сўямиз, Қўшой оға, ақл топ, семизини ўзинг чоп. Манасингга бормаيمان, унга кенгаш солмайман, ўзингдан бошқасининг гапин қулоққа олмайман».

Оқсоқоли ярқиллаб, бола ғоздай барқиллаб, Қўшой турибди тиш айтиб, ёлғони йўқ, чин айтиб: «Олойга қўниб ош берсак, чақмоқтошни чақтирсак, улкан гулхан ёқтирсак, олтига чопқир от билан, бир энликча хат билан, Қўкатойнинг ошига қўртдай қайнаган элни ялпи чақирсак, билмаса-да бизнинг урф билан тилни, ош пишириб беролмай, Олойдан ўтин теролмай, шармандамиз чиқмасми, ўтин ўрнига хизматчи нуқул тезак йиғмасми?»

Олойда ортиқ ўтин йўқ, ўтиннида оқ тутун йўқ. Шунини ўйлаб Қўшой оға атоқли ерни санабди, Сари-Орқани танлабди. «Сари-Орқа сувсиз чўл экан, яланғоч ётган ер экан», дебди. «Оти ёқимтой Қарқира, сой-сувларни шарқирар, мингбулоғи ярқирар, ундан созроқ жойи йўқ, Бўкмурун, гапимни уқ, кучиб кетайлик, Қарқирага етайлик», дебди.

Қўкатой ўғли Бўкмурунга бу гап маъқул тушибди, ўтлаган моли семиз яйлов — Қарқирага шошибди. Ош берар ерим ўша деб, Тошкентнинг қирғизини кўчақол деб, кўч-а деб, ёққан ўчоғин ўчирибди, тумонатни кўчирибди. Керага, увуғин буклатиб, қизил норга юкла-

тиб, Қукатойнинг дунёсин сон минг тевага орттириб, ҳаммага сарпо торттириб, қилтиллаган қизларга қизил чопон кийгизиб, қизил чопоннинг этагин қийқиртиб ерга тегизиб, куча қолибди Бўкмурун, Тошкентга қорасин кўрсатмай, ўча қолибди Бўкмурун, ҳилоли олтин кўк туғни ҳаволатиб, Қарқирага йўл солибди Бўкмурун.

Олган ёри Гулойим, кўч олдида мулойим, қора кийиб олибди, олтмиш хотин гуянда, йиғлатиб қийиб қолибди...

Йўл-йўлакай Бўкмурун Авлиёота, Таласни сидирға босиб олибди, Қўзибошга, Кўпага, қўй семирган тепага қилт этиб қарамасдан, от ёлин тарамасдан, кенг Қарқира тузига Бўкмурун етиб қолибди. Қукатой отам тўйи деб, Қарқиранинг бўйи деб, зўр ўчоқ қаздирибди, йилқини ёйдирибди. Олтин ҳилолли туғни Қўшой чолга ушлатибди, олтин сопли ойболтани бойлатиб хушла-тибди.

Эломон арзандаси, бир худойнинг бандаси эр Тўштук келиб қолибди, алпим келди, армон йўқ деб, Бўкмурун кучиб олибди, тагин доно Қўшойга бир маслаҳат солибди: «Чақмоқтошни чақтириб, гурр-гурр гулхан ёқтириб, қора хитой, манжу қуруғин, қайнаган қалмоқ уруғин чақирсам, тўгаракдан тугал келиб турсин деймикан, келмай қолса қўққис!», Қукатойнинг кўк туғин томда кўрсин деймикин! Тенг кўрмаса ўзимни, тескари олса сўзимни, қора туғини эгарман, туёқни шиқиллат деярман».

Бўкмурун эшилибди, Боймирза гапга қўшилибди: «Тўрт тарафни чақириб, тўралик қилмай қол,— дебди,— қора хитой, манжу феълин мендан билиб ол,— дебди.— Жўлойин ўйи бузуқ, жуда ўчкаш Қўнғурбой, қопогон итдай узук. Тўйиб олгач ошингга, қутуриб етар бошингга. Эс-ҳушингдан айрилма, тўғри сўзга қайрилма. Ун икки ёшда Бўкмурун ўйлаб иш қилсанг-чи бир, ўён Манас куф деса, дошқозон илсанг-чи бир!»

Боймирза айтиб олибди, Бўкмурун туриб қолибди: «Қақшамай қол, Мирза қоқбош, тегишинг ол, Мирза қоқбош, қўнишинг — лойқа сой, Мирза қоқбош, миншинг — ёлғиз той, Мирза қоқбош, ичишинг — қора чой, Мирза қоқбош!» Қошимда турма, кет, дебди, ошимга келма, кет, дебди, Маникерни қайириб, йилқи ичидан айтириб, босган ерин текислаб, Бўкмурун қувиб қолибди, Боймирза ура қочиб, тўзон чувиб қолибди.

ХАБАРЛАШ

Кукатой Маникери қорабайир, асл зот, ғалвир ўпка, жез қанот, кийикдан кам жойи йўқ, биқинида мойи йўқ, қирқ кунчалик чўл бўлса, қилт этиб сув ичмасди, эганига ел етмас, босганига мол етмас, сиёқи молдан бошқа, қийин жонни бичмасди.

Ана шу Маникер Бўкмурунни тақир чўлга олиб борибди, ёйма кокил Ҳайдарни Бўкмурун гапга солибди. «Олти тулпор от олгин, бир энлик мана хат олгин, юртни хабарлаб чиқ, дебди, бери кел, дема миқ!» дебди.

Қизил қамчи, кўк найза, қирғиздан бўлак феъли бор, атоқли Нўйғут эли бор, ошимга бир келсин де, қизиқни бир кўрсин де. Ошимга келмаса гар, назарга илмаса гар, Кукатойнинг ой нусха кўк туғин томда кўрсин де! Қизларининг сочини беш кокилдай ўрсин де!

Ундан нари борганда, кун ботишда ҳорганда Қўтон деган шаҳри бор, Қўтонда чўнг полвони — Жўхорининг маҳри бор, сувини ичиб бушашма, сувсираганга қаҳри бор. Отажоним ошига полвонин йиғиб келсин, белини сиқиб келсин, Жўхорига салом айт, чатоқ қилмай, бўлақол де, айна келадиган пайт!

Сўл кўл ёғи бетида, қуриган кўлнинг четида атоқли Ёркан ери бор, ўша Ёрканни ерлаган Йўртилчихон деганнинг полвони бор, эри бор. Унга бориб айтгинки, Иссиқ чўлни ёқалаб, шиғаб келсин ошимга тулпорларин тақалаб.

Ундан нари йўл юрсанг, терлатиб мўл юрсанг, келсан Урганч ёнига, Афгоннинг Охун хонига Кукатой ўғли Бўкмурун Қарқирага қўнди де, Кукатойнинг чўнг оши, давлат тўкиб қўйди де! Охунхонга салом айт, нари юрмай изга қайт.

Ундан тўғри от қўйсанг, Чамбил-Бел деган бел келар, Чамбил-Белни ерлаган Жонали, Қорач эр келар. Уларни ҳам хабарлаб, Кукатойнинг оши де, нафаси ўткир Қўшой савоб ишнинг боши де. Бу ошимга келмаса, назарига илмаса, эл ёйилиб қолганда, от қоратил бўлганда тепасидан босаман, тўрт тулугин сочаман.

Урумхондан Кўкбўри бу ошимга келсин де, бу ошимга келмаса, ўтакаси ёрилиб ўлсин де! Тағин довон ошганда, бўзарган чўлни босганда, Қўқондаги Қўзибек, Марғилондан Маллабек, Андижондан айри со-

қол Синчибек, Олтишаҳардан Олабек, Самарқандда Санжибек — ҳаммасига салом айт, бирови қолмай келсин де, бу қизиқни кўрмаса, тил тортмасдан ўлсин де, қорақўз қизлар барисин бизга ўлжа берсин де!

Унда нари юрганда атоқли Бухоро томи бор, Бухорони сўраган Темурхон деган хони бор, пишган тўғарак нони бор. Темурхонга салом бер, Қўкатойнинг оши де, халқ отаси эр Қўшой йиғиннинг бош-қоши де! Айт, келсин, келмаса биғиллатиб сўяман эгасин, қоқиб оламан Бухоронинг қопқасидан чегасин!

Бухоронинг нарги бетиде Етти-Ўзан деган ери бор, Етти-Ўзани ерлаган жодугар деган эли бор. Ўша жодугар ичида Боғиш деган эри бор. Айт, тулпорин бойласин, азаматин шайласин, келсин Қўкатой ошига, қизиқ йиғиннинг қошига. Келсин кўкёл Боғиш де, қандай бўлар қоқиш де!

Ундан қайтаётганда Қор чўлда қамиш бор, ўрда қиз билан ўйнаган, қизли уйда қиёқчи, қимизли уйда аёқчи, қиздан ёлчиган Оғиш бор. Ботир туққан эр ўша, ботирлик қилган ер ўша. Қўкатойнинг Бўкмуруни Қарқирани бет қилиб, Олатовдай эт қилиб, ош беряпкан кези де, кела қолсин ўзи де! Мабодо эламаса, яхшилик тиламаса, Қўкатойнинг кўк туғин уй устида кўрсин де, ўрда қизнинг барини бизга ўлжа берсин де!

Бухоронинг нарёғи, чўнг ўзанининг берёғи, ғадир-гудир ерларда, сув ичмас адирларда Бўғдойиқ хони Музбурчак бор, яроғи бир қучоқ бор. Музбурчакка салом айт, пойламасин бошқа пайт, келмаса ўзидан кўрсин, солишаман олти ой, Қўкатойнинг қизил қуйруқ қора норига ўқ-дори юклаб, олишаман олти ой.

Ундан берироқ юрганда икки Кеминни жой қилган, эгиз қора от бойлаб, қора тўқайни мол қилган Эйбит тоз ўғли Урбу бор, етмиш уруғнинг тилини биладиган қурби бор. Қурамани йиғиб юрт қилган, қарчиғайни йиғиб бургут қилган эр Урбуга салом айт, ризолигин олиб қайт! Гапимга агар юрмаса, бу қизиқни кўрмаса, қайрилиб бориб чопаман, қайда бўлса топаман!

Унинг берги ёғида Такачихон, Шиғойхон, эштеклардан Ёмғирчи — уч хон эли қатор бор. Қирғизнинг чин уруғи уч хонга текис салом айт, Қўкатойнинг оши де, расм-русум қилар пайт. Гапимга кўнса кўнди, кўнмаса Қўкатойнинг полвони тескари кияр тўнни!

Тағин борсанг кўрарсан Кенг Сари-Орқа ўзанин. Тариғин тошдай оқлаган, хотинин қиздай мақтаган, нақ кўк этикнинг ўкчаси, Ҳайдархоннинг Кўкчаси, қо-

зоқининг миқтисига, келишган иқтисига мендан кўп салом топшир, хон Кўкатой оши деб, йўлга чиқишга шошир! Ушал ошга келмаса, юз-хотир қилмаса, тўс-тўполон солар де, йилқиси тугул, уйини таппа босиб олар де!

Ундан нари ўтганда, йўл бурилиб кетганда, Хоқончига етганда манжу, қалмоқ эл ўша, сен айтувчи эр ўша. Хитойнинг хони Жўлой бўркини тез кийсин де, Очбудонни минсин де, Қарқиранинг бўйига, хон Кўкатой тўйига эл-юртин ҳайдасин де, билсин ўз фойдасин де! Кўкатойнинг ошига гурлатиб гулхан ёқаман, хон Жўлой келмаса гар, қутирган жинин қоқаман!

Ундан нари қуйида, терс оққан сув бўйида туман ичра буржланган, қирралари учланган хитойларнинг қизиқ жойи бор — Тош-Кўприк дер экан, Тош-Кўприкни ерлаган атоғи шибе эл экан, шибенинг зўр полвонин чўнг Илама дер экан. Иламага етиб айт, Кўкатойнинг қизигин шибе кўрадиган пайт. Назарига илмаса, бу ошимга келмаса, халқин қириб талқонлаб, қашқирга ташлаб кетаман, қолган-қутганин қувалаб, ақлини ҳайрон этаман.

Ундан нари яна йўл, жимирлаб ётган бир кўл. Ўша кўлнинг бетида Солон деган эли бор, Солоннинг улуғ хони Ўроққир деган эри бор. Ўроққирга хабар бер, Кўкатойга қизиқ ош беряпти де, Қарқира, Солон юртининг ботири келиб кетсин бир сира. Қарқирани кўрмаса, ошимга келиб турмаса, юртини битталаб тиламан, ҳолини вой қиламан!

Ундан нари ўтилса олтин тоғнинг кони бор. Бакбурчун деган шаҳрида Несқорадай манжу хони бор. Ориқ ботир оти бор, чўнг дангада хати бор. Бари синчи, жўмард Несқорага тайинлаб айт, тутун қайтармай «хўб» десин, тош қадаган манжунинг тозалари бир келсин. Бу ошимни емаса, бу қизиқни демаса, Бўкмурун сочар қаҳрини, яксон қилар шаҳрини.

Ундан нари борганда Хоқончин деган шаҳри бор, Хоқончинда хўб улуғ, қайнаб ётган кўп уруғ, тоғлар билан ўроғлиқ чой эккан даласи бор, тирговит эл галаси бор. Ул тирговит халқининг хотиндан қўйган хони бор, от қўйишиб олишса, тўққиз минг жонлиқ ҳоли бор. Музкиндик дер эрин отини, Музкиндининг қолган хотини, хотин хонга тайинла, остига гилам соламан, ўжарлик қилиб келмаса, хонлигин тортиб оламан.

Ундан нари Сари-Сув, олтин қазган конида, Сари-Сувнинг ёнида қаққайган бутхона бор, бутхонага бор-

ганда Кечил роҳибн тайёр. Кечилнинг хони Қўнғурбой, Қўнғурбойга айт бундай: «Ботир бўлса Қўнғурбой, бул ошнмдан қолмасин, келмай яна бошига қаттиқ савдо солмасин».

Шуларни айтиб Бўкмурун Маникерга мингизиб, ба- дана тўнни кийгизиб, ёш Ҳайдарни чоптирди, чақмоқ- тошни топтирди, чақиб улкан ўт ёқтирди, Қўкатойнинг ошига тўрт тарафни чақирди.

ЭЛНИНГ ОШГА КЕЛИШИ

Жорукар минган Йўртилчи, Қўтон хони Жўхори, Афғон хони Охун хон келаверибди ҳарсиллаб, аргумо- ги тарсиллаб. Ҳиндистондан ҳам келибди, минг-минг- ли Қўқон, Марғилон, тўрт томондан ҳам келибди. Анди- жондан айри соқол Синчибек, Самарқанддан Санжи- бек, Қўқон хондан Қўзибек, Марғилондан Маллабек, Олтишаҳардан Олабек, Бухоро хони Темурхон, тиниз- тигиз қўл келди, тўрт хонлик эли аралаш меҳмон-қўноқ мул келди. Тўртови тўртга бўлинган, тўралик туси кў- ринган.

Чанг ҳавога бурилиб, найзага найза урилиб, Чам- бил-Белнинг белидан Жонали, Қорач шер келди, қил қуйруқ аргумоқда Кўк бўридай эр келди.

Довулбошни қарс қўйиб, от сағрига тарс қўйиб, Бугдойиқ ўғли Музбурчак Телқизилда шоша келди, Бухоронинг нарғи белидан, бузилган Чамбил элидан ўру қир оша келди. Бўз ола туғ кўтариб, «вой-вой»лаб чув кўтариб, тулпордан сара от олиб, Ёш Ҳайдардан хат олиб, Қарқираининг бўйига, қарт Қўкатой тўйига Қорача келди йўл билан, гижиллаган қўл билан. Эй- битхондан эр Урбу келди турфа тил билан, қалин қу- рама эл билан.

Сари-Орқани ерлаган, салмоқланса терлаган Ҳай- дархондан кўп қозоқ, чанг бурқитган тўп қозоқ кўк темирдан тўн кийиб, кўк ола тулпорни қийиб, кўк ола байроқ баланд, келди Кўкчаси билан.

Ўчоқлар кенг ўйилиб, қўноқларга сўйилиб сут бўта тойлоқ, қисир той, деганда оғзига мой, келган юрт бор — босилмай, найзани қўлга олишди, юзга оёқ ти- рагандай урушни ўйлаб қолишди. Қутиришнинг сабаби хон Қўшой бошлиқ қари бор, ҳайрон Тўштуқ пори бор, бир Манасдан бўлак, ўша ошда бари бор. Қора хитой, манжунинг ўнг келиб қолган чоғи бор, таппа

босган қалмоғи бор. Ер ёрилиб, чағ-чуғ келар, еттита улкан туғ келар. Тоғ бўлиниб мўл келса, тўлқинланиб қўл келса, тоғдай Манас мунда йўқ, қийин-қисток кунда йўқ. Хитойлар хони Жўлой Олатовдай кўринар, кўрганнинг кўнгли бўлинар. Қора хитой тўраси кириб келган кез экан, оз-озгина қирғизлар қоқ ёрилган кез экан. Кўкатойнинг полвони «Келдингизми, меҳмон,— деб, от жиловин олибди, тоғдай Жўлой дев отдан қаппайиб туша қолибди. Чўнг Жўлойнинг устига Бўкмурун от солибди. Тараб турса от ёлин, кўргудакмас юрт ҳолин, қайнатган қирғиз шўрини. Кўкатой Бўкмуруни ошланган чўнг теридан қизил ёмби олибди, Кўкатойнинг олтини «Ўлжадан тегиш шу» деб, Жўлойнинг этагига солибди. Хитойлар хони Жўлой қараб боланинг тарзига, рози бўлиб қолибди.

Бунисин ташлаб турайлик, нарёдан бошлаб турайлик. Қизиқ шибе деган юрт, қайнагандай қора курт, одам зоти тушунмас тили оғзига тикилиб, хон Кўкатой ошига келиб қопти йиғилиб. Шибе хони Ўроққир, ҳайбатидан қирғиз зир, белгили Манас шери йўқ, қочишга Талас ери йўқ. Хизматкорлар минг отнинг жиловини олибди, Ўроққир ҳам қаппайиб отдан туша қолибди, Кўкатой Бўкмуруни олдиға кўтарганча олтин тўкиб солибди, Ўроққир тортиғидан мамнун бўлиб қолибди. Олтмиш жайсан иниси, қайнаган қалмоқ жинниси, Кечилнинг хони Қўнғурбой Ханжарқўлдай полвондан нақ ўн мингини олиб, отига қамчи солиб, дувуллаб келиб қолибди, бурутнинг Манаси ҳам ошга келса ажабмас, ош устида таппа боссам деб, гувуллаб келиб қолибди.

Кўкатойнинг оши деб, кўп йиғиннинг боши деб, хон Қўнғурбой зўр келди, қаҳрига олган қирғизга қазилган чуқур ўр келди. Кўкатой Бўкмуруни олтини тортиқ қилди, хон Қўнғурбой кўкёлнинг кўнглини ортиқ қилди.

Бунисин нари ташлайлик, берги ёқдан бошлайлик. Манжунинг хони Несқора Олтойнинг нарғи четида менсимай айил тепмай деб, минг туясин Манасга олдириб қўйган ери бор, эр Манасга ичида кири бор. Қизиталоқ Несқора ўчимни олай деган, Кўкатойнинг ошида қирғизга чув солай деган ўйда келиб қолибди, қаҳрланиб бақириб, Бўкмуруни чақириб, қаттиқ ғавғо солибди.

НЕСҚОРАНИНГ МАНИКЕРНИ СУРАБ ҒАВҒО СОЛГАНИ

Бўкмурун келса юкиниб, тиззаси ерга букилиб, Несқора туриб айтибди, қақшаб-қуриб айтибди:

«Ошингга тўйиб оларман, бурут,
Бошингга қўйиб қоларман, бурут,
Тўйингга заҳар соларман, бурут.
Кенг Таласдан кўчарсан, бурут,
Гармсел тегса, ўчарсан, бурут».

Несқора бурутлаб-бурутлаб, «бошингга савдо соламан, молингни талаб оламан, карамингни кўрсат» деб, «бор-будиинги ҳозирлаб қўядиган фурсат» деб, «йўқ десанг, феълинг айт» деб, «олишадирган еринг айт» деб, жезли сивизга чалиб, кенгашмоққа кетибди, Қўнғурбой билан Жўлойнинг ҳузурига етибди. «Э-эй, Қўнғурбой, чўнг Жўлой, қирғиз бурутнинг ошига қараб турмайлик», дебди, «алплари қанча, кучини синаб кўрайлик», дебди, «алпининг мазаси бўлмаса, ошига пайза тикайлик, ош пишириб ўтирган хизматчисин сиқайлик, бедовини олайлик, бир бузуқлик солайлик», дебди.

Хони шундай деганда қора кўт қараб турарми, тек турса худой урарми! Кўкатойга эт пиширган ўчоққа ёпишиб қолди-ку, хизматчисин мазаҳлаб, ортидан чопишиб қолди-ку, Бўкмуруннинг эна-отасин ёмонлаб қопишиб қолди-ку!

Манжунинг хони Несқора чўнг Кўронда елганча, қиличин қинсиз тақиб, беренжи тўнин илганча қилдай отни ошда йиғиб олибди, озиқларин юклатиб, чуватиб йўлга солибди, ошда юрган қирғизнинг алпин шошириб қолибди, Қатағон хони Қўшойни синчков синаб олибди.

От-Бошини Чоч-тепа, эпи билан ер қилган, эси кетган қирғизни эплаб юриб эл қилган Қатағон хони Қўшой саксон бешга етипти, ўн ғайратдан бири йўқ, танидан қочиб кетибди. Бўйни қилтиллаб қолган, кўзи нариги ёқда йилтиллаб қолган чол экан. «Бурутнинг Қўшойида не чора, не ҳол экан?— деб ўйлар Несқора.— Қаҳрлансам қўймайман, бунақанги чолларнинг саксонтасига тўймайман».

Эломоннинг Тўштуғин тусини кўриб дебди: «Ўнг кураги кенг экан, билаги йўғон, тош юрак, сиртлонга

тенг экан. Олишса қонга тўймайман, бу Тўштуқни қўймайман».

Бугдойиқ хони Музбурчакка синчков қараб дебди: «Тўқсон эрнинг кучи бор экан. Шибенинг хони Ҳуроқ-қирга баробар экан».

Тирсақдайин Оғишин бир оз ёқтириб қолибди, бошқасини эламай, қуруқ назар солибди. Шунда тўпнинг олдида Кўкбўри чиқиб олибди. «Урумнинг ўғли Кўкбўри жон аямас эр экан, кўкраги кенг, ёйиқ тўш, ёлдор қари шер экан». Олтмиш айёр, минг полвонга арслон ўзи бош бўлиб, Қорасувдан йўл топмоқчи, уни чопмоқчи бўлибди.

Хўб талтайган Нисқора халқ оралаб юрибди, келган элнинг алпларин тақир синаб турибди. Қўқон хони Қўзибекни «ўпоқ» деб қўйди, марғилонлик Маллабекни «сўпоқ» деб қўйди, Андижоннинг айри соқол Синчибегин «эркак қора қарғадай тўпоқ» деб қўйди, қалин қирғизни тўда деб қўйди, қоплон Манас йўқлигин билиб қўйди. Қора товнинг бошидай хон Жўлойнинг ҳайбати, сафи қизил темирдай Қўнғурбойнинг ғайрати. «Чинмо-чиннинг халқига ош бераман деганда, қирилиб кетмай десанг тош тераман деганда айтганимга кўн, бурут, бера қолгин жўн, бурут!»— деб турибди. Кўкатойнинг Маникер деган отини сўраб, «Қўйруқ, ёли бўлинар, бизга лойиқ кўринар, айтганимга кўнмасанг, тортган этингни емайман, киши-пишингни демайман, кишми-шингни емайман», деб дўқлаб нафас урибди. Устига олтин, кумуш ортиқ, Эсенхонга заб торттиқ, Бежиннинг қари хонига муносиб бир мол эмиш, бермаса ўзга ҳол эмиш. «Жинингни қоқаман» дейди, «уйингни ёқаман» дейди.

«Маникерни бер, бурут,
Йўқса қаро ер, бурут!
Уқ ўтмовчи тўним бор,
Ун икки туман қўлим бор,
Қўнғурбойдай зўрим бор.
Маникерни бермасанг,
Рост қоқишиб қоламан.
Қирқ арқон бўй зиндонга
Олиб бориб соламан.
Отангни гўри, ит бурут,
Уч-кекимни оламан!»

ТАЛАСГА КЕТДИ ЧОПАР

Несқора айтиб турганда, Кўкатой ўғли Бўкмурунни таппа худой урганда, юлгунзор Кенг-Кўл, Таласдай ер эсига бир тушди, соҳибқирон Манасдай эр эсига бир тушди. Билагидан сир кетиб, юрагидан жир кетиб, эл ичидан суғрилиб Бўкмурун қоча қолибди, эл отаси Қўшойга етиб кенгаш солибди:

«Кўкатойнинг мўл дунёсин
Сочгани келган эканман.
Қазилган ўрни пайқамай,
Босгани келган эканман.
Тириклай гўрга бош солиб,
Ётгани келган эканман.
Ит кўрмаган хўрликни
Тотгани келган эканман.
Қора хитой, манжудан
Беш кун ажалдан бурун
Ўлгани келган эканман.
Ош бераман деб элни
Бўлгани келган эканман.
Қалмоқдан қаттиқ куч келди, оға,
Манжуси бут, ўч келди, оға!
Ўнгиб кетсам ёним бўл, оға,
Армонли кез жоним бўл, оға!
Несқора сифат хон ч...қди, оға,
Қаҳридан нақ жон чиқди, оға!
Қамалиб қирғиз ўлмасми, оға,
Халқимни қалмоқ бўлмасми, оға?!
Турқи совуқ қора хитой
Этни ғажиб қолмасми, оға,
Бошга савдо солмасми, оға?»

Қўшой бунни эшитиб, ўйдагисин пишитиб, сир-~~и~~мол
ни билибди, шундай бир гап қилибди:

«Қалмоқнинг халқи кўп экан, болам,
Энкаймас терс тўп экан, болам.
Қирғиз оз, баланд-паст экан, болам,
Қора хитой, қалмоқ қасд экан, болам.
Олтойдан Манас кўчканда, болам,
Тош қадаган қалмоқнинг
Товасин сўйган ери бор, болам,
Ушандан ичда кири бор, бола~~м~~»

Овулингда дим ётмай,
Араққа тўйиб қутурдинг, болам.
Отанг ошин бераман деб,
Бошинг билан тутулдинг, болам».

«Қоплон Манас ботирнинг гашига тегдинг», дебди,
«Ўзингга ўзинг хос бўлиб, ахир бош эгдинг», дебди.
«Тилимни олсанг, болам, Манасга кенгаш сол», дебди.
«Маникерни берсанг унга бер, бир амаллаб кўнглин ол», дебди. «Баслашар эр ўша», дебди, «Қасдлашар эр ўша», дебди. «Зуд хабар юбор Таласга, тўра Манас келсин де, қилтайиб турган қирғизни қора хитой, мап-жудан тез ажратиб олсин де! Ботир Қўшой қарисин қалмоқ бойлаб олди де, қолган алпнинг барисин қий-қиратиб солди де! Кўк силовсин бўрк кийган, гап де-гаши зап қийган билгич Бақай қарига айт, беранлар-нинг барига айт! Олтин кокил, попук белбоғ Алмам-нинг топ ўзига айт, кўкёл Чубақнинг кўзига айт! Хон Манаснинг тираги Сирғақдай ўтига айт, узук қалпоқли Шувутига айт! Қирғилчолдай қарига айт, қирқ жўра-нинг барига айт!»

Армонин айтиб Қўшой эр, Бўкмуруни қаро ер, кун қилқиллаб ботганда, қалмоқ замбарак отганда, кокилдор Ёш Ҳайдарга олти тулпор от бериб, тумордайн хат бериб, чопарга кўндирибди, Маникерга миндирибди.

Ёйма кокил Ёш Ҳайдар отни қичаб йўл юриб, йўл юр-са ҳам мул юриб, ернинг устин сидириб, тўрт айланиб қидириб, силласи қуриб тургани, бир йўлни топар деб, Хоникейга боргани. Тек Хоникей гап уқиб, жонга жонини суқиб, босар йўлнинг билдинг деб, менсиз борсанг ўлдинг деб, тоза қотириб бошини, бошлаб кетибди ёшни.

Хон Манас олдига босиб борди. Ёш Ҳайдар шошиб борди Ёш Ҳайдар олти тулпор от бериб, тумордайн хат бериб. Бор гапни айтгач бола, Манас қарабди ола.

«Отангни гўри, Ёш Ҳайдар,
Бўкмурун икков маст Ҳайдар,
Эллашмаган нас Ҳайдар!»

Қаҳри келиб қоплоннинг, Манас ёмон айнабди, оғ-зидан чиққан ёлни қашқа тиши чайнабди.

«Орага ўзим тушмасам,
Сўйиб қўйса ажабмас.
Ҳайдарнинг қора кўзин
Ўйиб қўйса ажабмас».

Турасига ялиниб, қиличига ёпишиб, йиғлаб турибди Хоникей, биғлаб турибди Хоникей. «Ёлғизни сўйсанг — чуңг иснод, ботирнинг шаънига ёт, хотин бўлсам-да сўрайман, инсофга кел, тўрамиз!»

Кўк силовсин бўрк кийган, гап деганни заб қийган оғаси Бақай ҳадаҳа орага тушиб қолибди, Хоникей икков Ҳайдарни омон айириб олибди.

ОШГА ОТЛАНУВ

Қоплон Манас гупуллаб, қаҳридан бир дупуллаб, қабариб турган кез экан, қирқ жўраси лаб тишлаб, кўз қисиб, қизиқчиликка тез экан. Эр Сирғақ билан Шувути ёндай учиб қолибди. Оқсаройнинг ичинда ўттиз қизил фили бор, фил ичига борибди. Оғиз танобин йиғгунча кўзни очиб юмгунча Манас пайдо бўлибди. Кукёлни худой урибди, Хоникей, Бақай буларга кўз қирин ташлаб турибди. Қон ичкиси келгандай қоплон зулфиқориши даст кўтариб солибди, олдиндаги қизил фил бўлаккланиб қолибди, қилични қонга суғориб, қайта қинга солибди.

Довулбошни бир солиб, қўлга чуқморни олиб, полвонлари чопибди, ёвдан-чи хабар топибди.

Билган сингари эпни, шунда Алмамбет депти: «Қоракон қизи Хоникей ўрдасига кирсак-чи, сўнгра нари юрсак-чи. Тилаб айтар сўз келди, саф р қилар кез келди. Туғри отга минайлик, тўхтамай йўлга энайлик, қамраган қалин ёв бўлса, толени бир синайлик!»

Бу гап маъқул келибди, Хоникей уйига йўл олибди, ойқул йўлга солибди, қирқ ботир шивирлашиб, ҳиринглаб ғивирлашиб, қопқаси олтин қўрғонга, Хоникей ўрдасига яқинлашиб қолибди.

Ботирлар бора турсин

Уларни қўя қолинг.

Хоникейда нима гап,

Бу ёгин туя қолинг.

«Полвоним кетар бўлди,— деб,

Қайрилмаса ўлдим»,— деб,

Овулга хабар солибди,

Оқ рўмолли қизларни

Ўбдон йиғиб олибди.

Асалдан ширин нақли,

Жойида, тукис ақли,
Қизил күйлак, солма бел,
Қилтиллаган толма бел,
Чилвир-ла буғган белин,—
Хоникейга қирқ келин.
Ипор анқиб, гуркираб,
Ойнакдай кўз ярқираб,
Этагин йиғиб олибди.
Бошлаб янганг Хоникей
Ботирни бетлаб қолибди.

Ой томоғи қилқ этиб, оқ билагин билқ этиб, ҳалиги келган янгангиз арслон эрга дебди, булайлик бирга, дебди. Қирқ канизак югуриб, қирқ жиловни олгани, Оққуладан гуп этиб ботир тушиб қолгани, янганг отини бойлаб, хизматида бўлгани, оқ бўз бня сўйдириб, у-бу ошаб кетсин деб, норин тортиб толгани.

Қимиз ичиб қизишиб, чаккадан тери сизишиб, ҳангома бошлашибди, бошларин қашлашибди.

Азза-базза Хоникей орага келиб қолибди, Алмамбетни бет олиб, ширин гапга солибди: «Аяшим, тингла!—дебди,— қирқ тўрамас, қирқ жўра, қирқ уруғ қирғиз боласи, эс-ҳуши, кўзин қораси, қиронингга йўлдошдир, сир-синоқда қўлдошдир. «Қўкатойнинг оши» деб, «кўп жанжалнинг боши» деб бораётган қирқ ботир саройга кирсин ҳозир, йўғи бўлса топайин, кировка совут ёпайин!»

Соллона-соллона Хоникей эшикка чиқиб борибди, бора туриб ипакли чўнтакка қўл солибди, бир боғлам олтин очқич, барин санамай олибди. Хазинани очтириб, полвонларни шоштириб, олиб чиқибди бир хуржун, ичи тўла сир хуржун. Хоникей туриб гап айтар: «Ҳ, аяшим,—деб айтар,— сари олтин худди чўқ, бу хуржуннинг ичинда нима бору нима йўқ».

Қирқ жўрага қирқ қалпоқ, найза солса тешилмас, қилич чопса кесилмас. Сирти сидирга атлас, ёқаси зар, енги жез, келин тўн ҳам муҳайё. Қирқ ботир учун махсус ёпиштирган хати бор, ёқасининг ичинда жўраларнинг оти бор. Таканинг терисидан тикилган шим лоплоийқ, қимматбаҳо, асил мол. Яна қўнжи кенг этик, кийган бўлакча тетик.

Хоникейнинг ори бор, хуржунга қўлни тикса уялмасин деб солган саксон чакса дори бор. Дудама ханжар билан эр бошига сўқтирган эллик қулоч пилтагача.

Айтиб бўлди Хоникей,
Андишали, юз-хотир.
Ҳалиги турган ботир
Орқаворатдан сўз қотар:
«Қуруқмасми, гап сотар!»
Қоплон Манас кўп ўйлаб,
Сўнг қасам ичди сўйлаб:
«Хоникей дерлар отини,
Ясан-тусан хотинин
Ушбу сўзи чин бўлса,
Урғочидан тин бўлса,
Ортига қамчи солсам,
Устига тўқол олсам,
Оқкалтанинг ўқи урсин,
Кўк пилтанинг чўғи урсин!»
Қоплонга инсоф инибди,
Хотиндан кўнгли тинибди.
«Ҳей қаққайган қирқ ботир,
Жўнанглар!» дебди охир.
Фармонни уқиб олбди,
Ёйдай учиб Тозбаймат
Эшикни тортиб қолибди.
Қирқ ботирнинг бариси,
Бошлаб Қирғил қариси,
Тишга чиқиб қараса,
Қирқ жўрага қирқ тулпор,
Йилтиллабди боқтирган.
Сағрида йўлбарс жули,
Олтин узанги тақтирган.
Бир-бир кўриб олишди,
Қирқ ботир ҳайрон қолишди.

«Қарқирада қирғизни қалмоқ талаб кетди деб, Ёш
Ҳайдардан тил олгач, «Шўри қуриб нетди» деб, қоплон
Манас бош бўлиб, қирғиз йўлга шайланди. Хоникей жаб-
дуқ кийгизиб, Оққуладан айланди. Байтал бия қулунин,
қора йилқи дулдулин устига мингизиб қўйди Манас-
дайин ойкўлин. Кўрганнинг кўнгли бўлинди, кўкёл тўра
қоплони Ўполтоғдай кўринди. Қора қашқа аргумоқ мин-
маса қандоқ кўнади, ош тақсимлаб бергали Хоникей
ҳам жўнади.

Ҳожибой, Бақайни эран дер, Алмамбет, Чубақ —
эгиз эр, Серек, Сирғак — текис эр. Найза солар иқтиси,
ойболта чопар миқтиси. Манас чайқалиб олибди, ошга
жўнаб қолибди.

Қоплон Алманг бош бўлиб, ўнг ёқда йигирмаси, сўл ўқда йигирмаси. Қўколача от минган, кўк нафис тўн кийган Оқболтанинг Чубағи; уйқуси йўқ, йўлга чоқ Улоқжоннинг Сиргағи; Иромоннинг Ирчиғили, узук қалпоқ эр Шувут, қирқнинг боши Қирғилчол, ойчиғи олтин туғ тутиб оғаси Бақай бошида, Карткуранни уй-натиб эр Ҳожибой қошида.

Ош берган ерга етсак деб,
Қирқ жўра бош қилқиллаб,
Кенг Қарқира қайда деб,
Қўл отланди билқиллаб.

МАНАС БОТИРНИНГ КҶКАТОЙНИНГ ОШИГА КЕЛИШИ

Қизил-Қия дарадан қимматли Манас қимпайиб кўриниб қолган кез экан, қийновни кўриб қирғизлар бўлиниб қолган кез экан. Қийнаган қалин хитойга қаматиб қўйган кез экан, Кўкатойнинг ўчоғин қора қалмоқ, манжуга талатиб қўйган кез экан. Ошиб-шошиб отига югуриб қолган экан, қора жондан буткул юз ўгириб қолган экан.

Эр Манаслаб чув тортиб қирқ жўра кириб борганда Қўшой оғанг ўрнидан жилмаганин қара-чи! Арслон Манас борганда отасин кўрган боладай жилмайганин қара-чи! «Қани, Манас, қани?»— деб, шошган ерин қара-чи! Қора қалмоқ, манжунинг Несқора, Жўлой бош бўлиб қочган ерин қара-чи! Ёжиллаган қалмоқнинг чувуллашин қара-чи, манжунинг хони Несқора дувуллашин қара-чи: «Қозондай қора бўрки бор, қалмоқ, хитой қопласа, қилча кўрмай бурутни тутиб ерлик эрки бор».

Қалмоқ хони Қўнғурбой қаҳрланиб ҳуйланар, Несқорага сўйланар: «Айтганимга кирмаса, Маникерни бермаса, қалмоқдан йиғаман қўл, ҳайрон жоним борида қонин оқизаман мўл!» Ошига заққум солгум деб, отини тортиб олгум деб, Жўлой ҳам ўдағайлар, депсиниб гўдағайлар.

Қоплон Манас келди деб, суюниб қирғиз юрти, Қўшой қария кепти янги чиққандай мурти:

«Кўкатойнинг тўйи деб,
Ошга келган эканмиз.
Чатоқ бўлса қолғувчи
Бошга келган эканмиз.

Соқолимнинг оқидай
 Чалқайиб ётган ғалча бор.
 Чамаси келса қалмоқнинг
 Чопишадиган қанча бор.
 Тортишмай Маникерни
 Тортиқ қила қолайлик.
 Бир йўлини топгандай,
 От билан алдаб солайлик!»
 Қўшой оғанг уртага
 Шундай гапни солгани.
 Орқасидан Бўкмурун
 Қўшилиб сўйлаб қолгани:
 «Ёприлиб келди ошима,
 Чўқмор тушди бошима.
 Босиб келди уйима,
 Зўрлик қилди тўйима.
 Отамдан қолган молни
 Сўраб ётар бу қалмоқ.
 Маникерни бермасам,
 Довлаб қилади чатоқ».

Тикан чиқиб этига, қаҳри тепчиб бстига, Манас чай-
 қалиб олибди, Қўшойга айтиб қолди: «Асил бўлганда
 умринг, нолиб қолган экансан, ғайрат кетиб бўйингдан,
 толиб қолган экансан. Қалмоққа тортар молим йўқ,
 Маникердай уволим йўқ. Қўнғур билганин қилмасми,
 баринг найзага илмасми? Биқиндан туйнук очмасми,
 бор дунёинг сочмасми? Уровда қолган халқ учун не-
 тиб жоним аяйин! Зуғум ўтқазса қалмоқлар, қонларига
 чаййин! Сўгин кўрсин сўқишни, тубини қириб солайин,
 «қўноққа келдинг, қўй-чи» деб, илқ сўз айтиб олайин.
 Айтмади бир йўл демасин, олдига ўзим борайин, жуъли
 гапга кўнмаса тилкалашиб ёрайин!»

Жулой-ла Несқорага от бошини бурди-ку, оралаб бо-
 риб эр Манас ёнида терс турди-ку: «Ёприлганинг қалин
 юрт, Қўкатойнинг оши экан, боши йўқ бурут эл эмас, қа-
 рия Қўшой боши экан. Олувчи душман сен эмас, олди-
 рувчи қирғиз мен эмас, чоптирувчи қирғиз мен эмас,
 чопувчи душман сен эмас. Кучни қўйиб, ошинг е,
 қаъдани бузмай қалмоқ, қўноқ деб қўйган бошинг е!»

Несқора билан Жулой яхшиликка кўнмади, қўй де-
 ганда қўймади. Шунда қоплон эр Манас қора сопли
 қамчини шнғ этиб Несқоранинг бошига тортиб юборди.
 Қора хитой, манжуни қамаб кирди эр Манас, қарсилла-
 тиб, қамчилаб саваб кирди эр Манас. Ойқўлининг орти-

дан қария Бақай солгани, тупроқ учиб, кун қизиб тўполон бўлиб қолгани. Ортиқ туққан Алмамбет, Оқболтанинг Чубағи — Манас тенгги полвони, Улоқжоннинг Сирғағи оралаб ғавғо солгани. Оққалта уни варанглаб, оч қийқириқ жаранглаб, ўртакайин эр Манас саваб ўйиб кирди-ку, теварагин эр Бақай саваб сўйиб кирди-ку, икки четин эр Алманг эшиб ҳайдаб кирди-ку, ён-верисин эр Чубақ тешиб ҳайдаб кирди-ку. Қийрашиб ётган қирқ жура, қараса кўзга илинмас, қайнаган қалин элнинг қайсилиги билинмас. Ўкинига тушгани, ўкиргани ундан кўп, бошдан айри, кўз чиқиб, бўкиргани ундан кўп. Қора хитойни урганда, кун битиб турганда, Ўроққир билан Музкиндик, эр Қўнғурбой, Несқора отдан тушиб қолгани, отларни қайириб олгани. Хайрон Қўнғурбой гапни бошқа ёққа солгани:

«Хон Қўкатой оши деб,
Тўйига келиб қолибмиз.
Тўйига тўйиб олгач,
Тўс-тўполон солибмиз.
Ур-йиқит қила туриб,
Илинибмиз тузоққа.
Ошига зўрлик қилиб,
Ботдик азим гуноҳга.
Айбимизни кечингиз,
Кечмас бўлсалар айбни,
Мана, бошни кесингиз!»
Тош қадаган қалмоқнинг
Тўралари шундоқ деб,
Енгсиз кийган манжунинг
Зўрлари ич-этин еб,
Эсенхонни кўргандай
Тиззалари букилиб,
Эр Манаснинг олдига
Келишибди юкуниб.
«Қора хитой, манжуга,
Тўрам, кенглик қилайлик,
Мурасага келайлик!»
Қўшой, Бақай — яшагур,
Орага тушиб турибди.
Заҳар ичкандай Манас
Топ бўшашиб турибди.
Қалин уруғ боши деб,
Хон Қўкатой оши деб,
Қалмоқ, қирғиз тенглашиб,

Қайта бошдан эллашиб,
Қарсиллашлар тийилиб,
Саруполар кийилиб,
Юрт шодумон тураркан,
Ўйин-кулги кўраркан,
Кўкатоё Бўкмурунин
Жони кириб қолибдир.
«Чув!» дегандай Маникер
Бир ирғишлаб олибдир.
Карнай-сурнай чалдириб,
Жарчиларни толдириб,
Хитой, қирғиз демасдан,
Бир-бирсиз ош емасдан,
Ялпи йиғиб олдириб,
Халқ билан доврўқ солибдир.

ОШНИНГ ДАБДАБАЛАРИ

ПОЙГА

Ўшал кун шуйтиб утган сўнг,
Эртаси тонг отган сўнг,
Кўкатоининг кўк туғи
Кўтарилди ярқиллаб.
Отланиб олди қалин юрт
Азза-базза шарқиллаб.
Бир учига кўз етмай,
Айтган билан сўз етмай,
Олтмиш қатор қўл бўлди,
Ораси кўча, йўл бўлди.
Қараб турсанг кўпчилик

Қорақуртдан мұл бұлди.
Кукатойнинг ұлгани
Түпга қизің түй бұлди.

Совриннинг охири тўққиз қора, тўқсон қўй, тилағига етганга шунинг ўзи ҳам бир түй. Совринга тикилгани олтмиш битта от бұлди, «от чуватсак, ўлжа кўп» — анчалари шод бұлди. Қўйма олтиндан санаб ўнни олиб, ёмбидан тўққиз чўнғни олиб, халққа бир сўз айтмоққа ҳақни санаб дол олиб тўққиз мол олиб, Иромоннинг Ирчиғуғли отга минди бор бўлғир. Ёнига олган йўлдоши — ёйма кокил Ёш Ҳайдар жар чақириб гап айтар: «Отларга жул ёпинглар, кўндалангга чопинглар! Хос будон бўлса биласан, қора чўбир миңасан!» — хабар солди жарчиси, шайланди юртнинг бариси, ёши билан қариси.

Хоникейдай янганг қилган ишин қарагин, эшитиб қолди ошга от чопиш дарагин. Кўрсаки, чўнғ Жулойнинг Очбудони бошқа тур, ичдан зил кетди бир қўр. «Алманим кунни жойласа, мен боёқиш Қулани сиртга бойласа, ел бўрон суққунчалик от ҳолидан толар-ку, Қуласидан муз ўтиб, тери қотиб қолар-ку!» Хоникей шуйтиб ўтовнинг кигизин сидириб олибди:

Ёйма кокил Ёш Ҳайдар
Тўпланганга гап айтар,
«Ёлғон дема» деб айтар.
Отга ёпқич ёпинглар,
Нари-бери чопинглар,
Кўмигудан миңасан,
Ўзғирлигин биласан.
Лайлатул қадр деганни
Ана шунда биласан...
Хабар берди қариси,
Чоғланди элнинг бариси.

Сағрини кенг, эғари паст, диринглагани бир қанча, тўқсон кун минса толиқмас, хиринглагани бир қанча, адирли ерда мункимас, олисга минса энкимас қорабайир, асил бедов, ғалвир ўпка, жез қанот, қамиш қулоқ, мих туёқ хоса тулпор ундан кўп. Ипакдан жул ёптирган, тўққизта тумор тақтирган, терлагунча чоптирган, хўб авайлаб боқтирган мисли шунқор ундан кўп.

Қалдирғочлар учгандай, от чуватиб бўлибди, талабгор отни санаса икки миңга тўлибди: «Қизиталоқ сайислар, емга бойлаб боқибдир, тулпорнинг барин қиргудак

туёғини қоқибдир». Ойкул Манас заб айтар, Алмамбетга гап айтар: «Хоса тулпор Оққула, қовурғаси қоқ Қула, ўркачи буюк, кўр Қула, ўзи ҳайвондан зўр Қула, умуртқаси ўнг Қула, ўқдай бўлган чўнг Қула. Ботир, кунни жойлагин, от йўлини бойлагин. Қарқира бўйи буюк ўр, қаттиқ совуқ ҳайдай кўр. Отнинг семизи диккайсин, этдан қолгани чиккайсин».

Алмамбет кунни авради, қалмоқча ўқиб жавради. Алман сурланиб қолгани, сувга қора тош солгани. Кўзни очиб юмгунча, отларни совутиб бўлгунча, тоғ ёқаси томчилаб, дўл ёғди-ку қамчилаб. Ориқ-тирриқ молларни аёз билан ўлдирди, одам, отни сув босиб, ичин музга тўлдирди. Чўбирларни ўша тун эгаси тополмади, яхшилаб чополмади. Ботирнинг оти Оққула этига келиб қолибди, тобига етиб олибди.

Ул кун шуйтиб ётганда, аёз билан, қор билан эртаси тонг отганда чивин учиб пириллаб, чумчуқ учиб чириллаб, ер юзидан ел тўзиб, ернинг буғи париллаб, ошга келган юрт кулди. Кун қизиган чошгоҳда Қўкатой туғи кўринди. «Отинг бўлса чиқар!»— деб, Ҳайдар бақириб уринди.

«От чуватгин!» деганда одамнинг бари «чуҳ» деди. Қалмоқ юрти бир туркум, дастёр юрти бир туркум: ҳаммаси дуркун-дуркун, найзанинг боши йилтиллаб, одамнинг боши қилтиллаб, сонсиз қора қўл бўлди, ўртаси кўча, йўл бўлди. «Рухсат борми, бурут,— дер,— отлар тайёр, чувут,— дер,— урғочи йўли тўриғ,— дер,— қанғай ўзи уруғ!»— дер.

Қула бия, келишган тўла бия чуватиб юборди отни. Унинг орқа ёғидан Жулойнинг оти Очбудон сағрига шип саватди. Очбудоннинг ортидан Бойтўранинг Бўзкертиги оломонни чуватди. Эр Тўштуқнинг Чалқуйруғи, Муродилнинг Қилжайрони, Музбурчакнинг Телгурони, эр Қўшойнинг Қоплони, Урбу чопган Қора от, Қўкчанинг оти Қўкола, от чуватган ер-дала.

От чуватиб бўлганда, сони мингга тўлганда, «От қайга йўл олсин?— деб,— қайси ердан келсин?— деб,— Манас жавоб берсин»— деб, қалмоқ, қирғиз — бариси, каттаси Қўшой қарисин, от ёлин тараб турибди, холисга қараб турибди.

Манас жавобни тез қилди,

Ўқиб олар кез келди:

«Туб-туб қирғиз халқимиз,

Отадан қолган фарқимиз.

Олтмиш киши от ҳайдаб,

Ҳайдаса ҳам бот ҳайдаб,
Чопқирнинг белин ошириб,
Илоннинг бўйин бостириб,
Олти кун нари боринглар,
Отларни йўлга солинглар.
Оқ байроқ тутиб қўлга,
Олти минг одам боринглар.
Икки кунда, бир тунда
Омон қайта қолинглар!»

Манас айтиб олибди, қийқиртиб йўлга солибди, тўзон
уйнаб қолибди...

ЁМБИ ОТИШ

Саккиз кунда от келар, эл зерикиб қолар деб, бекор
ёнбошлаб олар деб, Бўкмурун Қарқира қарағайин, пас-
тига қарамайин, узунидан қирқтирди, бир минг устун
ийғдирди. Тубига лангарчўп буратиб, олти юзин осмонга
қарата эгди улатиб. Темирни симга торттириб, ҳашамин
хўб орттириб, ёмбини уйиб ташлади, олтинни қуйиб
ташлади. Дунёсини қайнатди, ёш сарвлар учига гавҳар
ёмби бойлатди.

Ёмбини отиб олгудак ҳамманинг суқи тушар, ёмби
осиғлиқ олтмиш чилвирга кимнинг ўқи тушар.

Ипак белбоғ, кенг этик,
Кечил хони Қунғурбой,
Ул чиқарди минг мерган.
Хитойлар хони Жўлой,
Бул чиқарди минг мерган.
Хотин полвон Ўронгу,
Ул чиқарди минг мерган.
Шибелардан Музкиндик,
Бул чиқарди минг мерган.
Манжу хони Несқора,
Ул чиқарди минг мерган.
Тенгсиз полвон Ўроққир,
Бул чиқарди минг мерган.
Эштеклардан Ёмғирчи,
Ул чиқарди минг мерган.
Бугдойиқдан Музбурчак,
Бул чиқарди минг мерган.
Эломондан эр Тўштук,
Ул чиқарди минг мерган.

Қозоқлар хони Күкча,
Бул чиқарди минг мерган.
Қуқон хондан Қузибек,
Ул чиқарди минг мерган.
Олти шаҳардан Олабек,
Бул чиқарди минг мерган.
Афғон хони Охунхон,
Ул чиқарди минг мерган.
Жонали, Қарач бирикиб,
Бул чиқарди минг мерган.
Урумхон ўғли Күкбўри,
Ул чиқарди минг мерган.

Минг-мингги ўраб отишиб, отолмагани чатишиб, хато кетган ўқидан ўлиб ётган анча бор, қудратдан кўргулигин кўриб ётган қанча бор. Баранги уни зирқираб, калтанинг уни чирқираб, кукка тутун урибди, ёмби қилт этмай турибди.

Кечилнинг хони Кўнғурбой керилиб ёй тортса ҳам тебранмабди бу ёмби. Манжу хони Несқора босиб отгани билан ўқи кўзга илинмас, қайга кетди — билинмас. Қора хитой бурқираб, қайта отса чурқираб, қийшайган йуқ у ёмби.

Ҳаммаси отиб кўрди, тескари ўйин экан деб, жон заҳмин тотиб кўрди. Қанча отса ҳам тинг этмади, чилвири узилиб кетмади.

Талай оғизни қаратган, омадли қилиб яратган ойкул Манас етгани, ёмбига жазм этгани. Арслон эгилиб бир отди, чилвирин қия тортди, ёмбини уриб қулатди. Дунёда энг қимматли ёмбини олиб кетибди, қоплоннинг қирқ жўраси муродига етибди.

ҚУШОЙ ДЕВ БИЛАН ЖУЛОЙ ДЕВНИНГ ҚУРАШИ

Кукатсйнинг кук туғи кўтарилди ярқиллаб. Иромоннинг ўғли Ирчиўғил жар чақирар барқиллаб. Ёнида бир Ёш Ҳайдар, икков ялли гап айтар: «Қалмоқ, манжу, қирғиз юрт, қайнаганинг — қора қурт. Кукатойнинг ошинда кўкёл Манас сўзи бу, қалмоқ билан қирғиздан икков полвон ўртага чиқсин деган ўзи бу. Йиққани соврин олсин, йиқмаган қуруқ қолсин».

Ўртадан ер очилди, тўзон учиб босилди.

Ўнгмагур Жулой ботир майдонда бўлди ҳозир. Кўрган ортига бекиниб, савлатидан чекиниб, босиб чиқди ечиниб. Олти ботмон буғдойга тўйиб, дон ҳиди келган чўнг